

09. Etnografija socijalizma i postpolitičko svjedočenje

Zbornik *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*⁰¹ predstavlja zbirku od 10 izvornih priloga (s uvodnim tekstom urednicâ L. Čale Feldman i I. Prica) većinom „domaćih” i troje inozemnih autora iz područja etnologije, kulturne antropologije i kulturalnih studija.

Obuhvaćeni su prilozi u širokom rasponu etnografskog i kulturno-antropološkog pristupa socijalizmu u smislu proizvodnje socijalističke svakodnevice na različitim razinama: od ideoloških dokumenata i praksi do materijalnih formi života. Prilozi sežu od disciplinarno-teorijskih, metodoloških i epistemoloških promišljanja, osobito u prva tri priloga Ines Prica, Reane Senjković i Lade Čale Feldman, do studija koje su u većoj mjeri obilježene deskripcijom, interpretacijom ili simptomalnom analizom različitih fenomena u pojedinim tipičnim sektorima stvarnosti bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz ranog i kasnog razdoblja (pretežno u polju kulturne produkcije) ili pak analizom pojedinih individualnih, javnih osoba (poput Josipa Broza Tita ili pop-pjevača Johnnya Štulića), javnih ili polujavnih dokumenata metakulturnog i metapolitičkog karaktera (poput tzv. „Bijele knjige” ili institucionalne memorizacije NOB-a) te slobodnijih oblika javne svijesti od retoričkih figura, krilatica, slogana i reklama.

Premda zbornik slijedi već jasno uočljiv i profiliran trend diskurzivne „muzealizacije” socijalističkog načina života u njegovim reprezentativnim kulturnim oblicima, s pripadnom tendencijom znanstveničkog-stručnjačkog ovladavanja predmetom, usporedivom s drugim i manje akademsko-znanstvenim i identitetsko-političkim pristupima sličnoj tematici, od kojih ću neke navesti u nastavku, zbornik je po eksplicitnoj namjeri dviju urednicâ i po načinu rasporeda građe programatski i teorijski ambiciozniji od priključenja općem trendu. Projekt želi teorijski i praktičko-istraživački

01 Lada Čale Feldman i Ines Prica, ur. (2006), *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku (biblioteka Etnografija).

pokrenuti etnografiju „domaćeg socijalizma” u njezinim dodirnim točkama s kulturno-antropološkim i kulturno-studijskim pristupima modernim društvenim formacijama za razliku od etnologije tradicionalnih društava.

U tome smislu, ovaj zbornik predstavlja koliko ambiciozan toliko i promišljen doprinos programu znanstvenog zaokreta od stvarnosti jednog društva ka samom društvu kao formaciji.

Zbornik je, prema mome znanju, četvrti primjerak po redu pojavljivanja metodološki srodnih, ali ne istovjetnih publikacija.⁰² Ako ih sagledamo u nizu, one odaju kretanje etnografskoga znanstvenog interesa unatrag – od tematike tranzicijskih promjena u hrvatskom i drugim postjugoslavenskim društvima do tematskih zbirki koje također, kao i ovaj zbornik, pobliže obrađuju kulturnu i društvenu stvarnost predtranzicijske, tj. bivše socijalističke Jugoslavije, sa sličnih kulturno-antropoloških polazišta iako s većim interesom za „ženski” udio u toj stvarnosti.⁰³

Tome nizu, u kojemu žene čine poseban „etnos” ne samo na razini predmeta nego i na razini autorstva, svakako treba dodati i već dobro poznatu, ali žanrovski različitu publikaciju *Leksikon Yu mitologije*. *Leksikon* je, kao što je poznato, iniciran 1989. na ideju Dubravke Ugrešić i dvojice urednika tadašnjeg tjednika *Start*, Dejana Kršića i Ivana Moleka, u vrijeme samrtni socijalizma kao političke forme života nasuprot kulturnoj, a realiziran je tek u drugoj polovici 90-ih, kao web site u koji se moglo slobodno upisivati.⁰⁴

Premda neakademskog karaktera, *Leksikon* nije samo atraktivan kulturni proizvod današnjice, nego je koncipiran i kao diskurzivno-politički dokument rekonstruktivnog interesa za popularnu kulturu socijalizma i identitetske politike, a u međuvremenu je počeo služiti i kao izvor empirijske građe, svjedočanstava o javnoj svijesti i politici memorije za publikacije stručnog i znanstvenog tipa, poput upravo ovog zbornika *Devijacije i promašaji*. Tako se prilog Ildiko Erdei, „Odrastanje u poznom socijalizmu: od ‚pionira malenih’ do

02 Usp. dva zbornika: Renata Jambrešić-Kirin i Tea Škokić, ur. (2004), *Između roda i naroda. Etnološke i folklorističke studije* te Biljana Kašić i Marjeta Šinko, ur. (2004), *Gyné politiké ili o političkoj građanki*.

03 Usp. Dijana Dijanić et al. ur. (2004), *Ženski biografski zbornik. Sjećanje žena na život u socijalizmu*.

04 Usp. uvodni tekst „O čemu se radi” na web siteu <http://www.leksikon-yu-mitologije.net> koji se razvija i nakon pojave knjižne verzije izabranih tekstova u dva izdanja Beograd-Zagreb: Rende i Postscriptum, 2004.

„vojske potrošača” (str. 205–240) izričito poziva na osobna svjedočenja iz *Leksikona* te time stvara značajan efekt da procesi svjedočenja nisu samo dio objektivne razine istraživanja, nego prelaze na razinu metadiskursa o sjećanju i svjedočenju koju obično zaposjedaju znanstveni istraživači. Bez obzira na očiglednu žanrovsku razliku između koncepcije *Leksikona YU mitologije* i najvećeg dijela njegovih priloga te ovog zbornika radova iz „etnografije socijalizma” može se govoriti o usporednim i djelomice komplementarnim i kompetitivnim publikacijama u kojima formalni i neformalni, znanstveni i privatni oblici metasvjedočenja i interpretiranja konkuriraju u smislu usporednih i naizmjeničnih tokova.

Na toj pozadini trend otvaranja novog istraživačkog polja, uz interferenciju autorica i dvojice autora iz različitih akademskih institucija i istraživačkih polja te artikulacije znanstveno- i teorijsko-političkih interesa, dovoljno je uočljiv da bi mogao postati posebnim predmetom analize, ako ne za sociologiju znanja, onda svakako za epistemologiju i semiologiju znanstvenog diskursa u tranzicijskim uvjetima tzv. „postmetafizičke” znanstvene zajednice u kojima je predmet izgubio svaki čvrst i unaprijed zajamčen identitet. U *Leksikonu* je socijalistička stvarnost konstruirana od „mitema” ili naracijâ o leksemima po principu osobne relevancije, u ovom zborniku je ona dekomponirana na fenomene svakidašnjeg života i procedure koje ga oblikuju.

U sljedećem prikazu osvrnut ću se samo na odabrane i po mom mišljenju karakteristične točke koje dotiču sustavnu raspravu i područja primjene, a pružaju uvid u dvojnju narav zbornika kao već tipične i ujedno izuzetne publikacije, kao i u njegovu relevantnost u javnom diskursu. Suženje izbora u kontekstu ovoga prikaza čini mi se mogućim bez štete od redukcionizma jer su svi prilozi pisani tako da odgovaraju stručnom i znanstvenom standardu deskriptivnog i analitičkog postupka (s formalno dosljedno ujednačenim načinom tretiranja referentne literature), premda neki prilozi imaju prepoznatljivo jači autorsko-esejistički udio i premda nisu svi podjednako izvedeni u interpretativnim refleksijama svojih pretpostavki ili zaključaka.

U prvom prilogu „Etnologija postsocijalizma i prije. Ili: Dvanaest godina nakon „Etnologije socijalizma i poslije” (str. 9–24), kojim se ujedno otvara zbornik, autorica i urednica Ines Prica izravno se i eksplicitno, nakon niza rasvjetljavajućih i djelomice esejistički izvedenih opservacija o tzv. „tranzicilogiji” (kulturno-studijskim

i antropološkim bavljenjima „socijalizmom”, kakva su potekla iz postmodernističkih analiza), o odnosu čiste ‚core‘-antropologije i terenske ili „domaće” antropologije, o sukobu oko etnologije kao „nacionalističke” discipline postkomunističkih društava nasuprot tzv. kozmopolitskoj etnografiji, izričito poziva na domaće znanstveno-akademsko nasljeđe, napose na djelo Dunje Rihtman-Auguštin. Pritom autorica razvija shvaćanje o „etnologiji kao subverzivnoj disciplini” nasuprot apologetskim disciplinama socijalizma poput sociologije i filozofije: etnologija je, po mišljenju autorice, djelovala subverzivno tako što je otkrivala skriveni, ignorirani svijet narodne subkulture; iz današnje perspektive ona predstavlja genuinu „građansku znanost”.

Na taj način stvoren je zanimljiv zaplet: u polju napetosti između „prije” i „poslije” autorica konstruira nešto poput građanske znanosti socijalizma nakon socijalizma i, s druge strane, provokativno konstruira jaku tezu koja iznova sa svom oštrinom revitalizira pitanje inovativnosti i konzervativizma jedne znanstvene discipline, tezu koja konfrontira znanstveno nasljeđe socijalizma s novim društvenim i epohalnim uvjetima rada u smjeru jedne „fenomenologije socijalističkog svakodnevlja”. No, premda se tu najavljuje izvjesni zaokret u znanstvenoj paradigmi, autorica nigdje ne ulazi ni konceptualno ni historijski u određeniji pojam „fenomenologije” pa nije jasno je li riječ o „fenomenima” ili o znanstveno-teorijskom doprinosu filozofske fenomenologije za nastanak i razvoj kulturne antropologije i drugih kulturno-historijskih disciplina u 30-im godinama 20. stoljeća.

U ovom programskom tekstu eksplicitan je interes autorice za emfatično potcrtavanje projekta znanosti lišene ideologije, pri čemu se etnografija pokazuje neideološki kao po definiciji, dok sociologija i filozofija iz doba socijalizma, također kao po definiciji, postaju apologetskima premda su obje discipline iskusile nejednak i disperzivan razvoj u različitim fazama jugoslavenskog socijalizma. U pomanjkanju šire elaboracije, predložena ideja etnografije podsjeća na konflikt koji je u doba velikog Kulturkampf-a na terenu teorija znanosti htio razriješiti Karl Mannheim nudeći „sociologiju znanja” kao građanski odgovor Lenjinovom „znanstvenom socijalizmu”.⁰⁵ Međutim, usprkos naznačenim nedorečenostima,

05 Za širu i jasniju pozadinu na kojoj argument u vezi s ideologijom znanosti nije postavljen u inter-disciplinarnoj nego intra-disciplinarnoj perspektivi,

autorica nudi dovoljno prepoznatljive imanentne indicije za ideju jedne etnografije postsocijalizma: njezin kontinuitet s etnologijom tradicijskih društava omogućuje kontinuitet u „strukturalističkoj motivaciji”, tj. mogućnost teoretičara da paradigmatički potencijal u analizi struktura tradicijskog mišljenja uklopi, odnosno rekonstruira, u strukturu socijalističkog mišljenja.

Time nastaje, po mome mišljenju, zanimljiv politički, a ne samo tipološki obrat u samoj znanstvenoj paradigmi koji zavređuje barem aproksimativni komentar. Ako je etnologija u vrijeme socijalizma djelovala, prema riječima autorice, „subverzivno tako što je otkrivala skriveni, ignorirani svijet narodne subkulture”, problem ove teze ne leži toliko u (spornoj) pretpostavci da narodna subkultura u socijalizmu i znanost koja je reprezentira po sebi predstavljaju subverzivni naboj naspram socijalizma kao systemske formacije. Osim toga, okolnost da taj potencijal dolazi do svoga pojma tek nakon raspada socijalizma, također povlači za sobom daljnja pitanja. Problem je, čini se, više strukturalne naravi, on leži u tome što etnografija socijalizma mora danas (tj. „poslije”) odgovoriti, ako želi afirmirati subverzivni potencijal etnologije od „prije”, na paradoks da je socijalizam kao modernistički, nadtradicijski i nadetnički društveno-politički projekt zapravo povlašteno tretirao etnologiju kao znanstveno umijeće konzerviranja tradicijskih oblika života, koji su ga potencijalno subvertirali, takoreći *ex futuro*, dok je manje naklono tretirao filozofiju koja ga je eksplicitno tretirala kao režim otuđen od svijeta života.⁰⁶

kao „unutrašnje pitanje” etnološke znanstvene zajednice koje seže sve do njezine predmetne dezorijentacije i brige za „vidljivost” na nacionalnoj razini društva u tranziciji v. polemički članak autorice „Kurje oko hrvatske etnologije”, u: Prica (2000) gdje autorica zastupa kontrastiranje etnografije spram etnologije eksplicitnije nego u zborniku: „pod hrvatskom etnologijom podrazumijevam čitavu garnituru interdisciplinarnih, u najširem smislu kulturno-antropoloških tekstova te čitav jedan tim autor/ic/a (...)”, l. c.

- 06** Za politički i kulturološki sukob između kritičke filozofije i sociologije *praxis* i partijske nomenklature u socijalizmu upućujem na svoj rad u Mikulić (2009), „Poietički pojam prakse i njegov kulturno-politički kontekst 60-ih”. Zauzvrat, u prilog kontrastiranju etnologije i etnografije, kakvo predlaže autorica, može se s obzirom na apologetski karakter filozofije reći da samorazumijevanje i praksa filozofije u uvjetima postsocijalizma u Hrvatskoj 90-ih doista predstavljaju podvrstu apologetske *etnologije* „visoke” kulture naspram historijskih istraživanja hrvatske filozofske baštine u doba socijalizma. Za kontroverzu oko „hrvatske filozofije” naspram „anacionalne” *praxis* u postsocijalističkim uvjetima od 90-ih nadalje upućujem na svoje intervencije u Mikulić (2015), *Trg izgubljene*

Odatle proizlazi i drugi, još relevantniji paradoks kontinuiteta znanstvene paradigme koji autorica pretpostavlja a koji sobom povlači daljnja pitanja. Naime, to da se kontinuitet disciplinâ odvija kao obrat u predmetu, da sâm socijalizam kao impersonalni, nadetnički definiran politički subjekt znanstvenog pogona i sustava vrijednosti u polju znanstvene politike, sada postaje etnografski objekt, čitav jedan decentrirani i depontencirani sustav moći i formi života kao razuđeni niz eksponata u etnografskom muzeju, sa svim ambivalencijama koje sobom donosi takav znanstveni pristup. U te ambivalencije ili zamke „tranzicilogije” pripada bez daljnjega i već uočeni depolitizirajući efekt kulturalizacije samog znanstvenog pogleda. Ako je 80-ih godina još bilo iluminativno kroz osobnu inventarizaciju socijalističke svakodnevice i njezinih robnih nestašica predočavati načine na koji smo „preživjeli socijalizam i pritom se smijali” (Slavenka Drakulić), danas teško da možemo izbjeći spoznaju da ono čemu i onaj kome smo se smijali nije bilo ništa drugo i nitko drugi nego mi sâm, a ne samo otuđena partijska nomenklatura socijalističkog društvenog projekta koji se naknadno prikazuje pseudo-emancipacijskim. Možda prolaženje kroz proces autoironizacije i kulturalizacije sustava političke moći iznova postavlja zahtjev za političkim načinom pitanja u znanosti. Otud, evociranje znanstveno-političkog nasljeđa domaće etnologije u uvodnom tekstu jedne od urednicâ zbornika svakako predstavlja značajan kontrast u moru antipolitičke hipokrizije u različitim oblicima javnog diskursa, pa čak i u političkoj znanosti.

Daljnja dva priloga nastavljaju liniju teorijsko-preglednog pristupa samoj analitičkoj paradigmi s prelaskom u *case study*, uzimajući odabrani primjerak socijalističke diskurzivne proizvodnje kao privilegirani slučaj „kulturalnog pristupa”. Tako osobito prilog Reane Senjković „Izgubljeni u prijenosu. Kulturni studiji u uvjetima vladavine ljevice” (str. 25-51) obuhvaća oba aspekta. Autorica pokazuje s jedne strane da analize G. Orwella o „jeftinim tiskovinama” još iz 40-ih god. 20. st. pružaju paradigmatički model kulturnih studija *ante litteram*, koji je, iako zanemaren iz ideoloških razloga, posve usporediv s procedurama kulturnih studija 70-ih u birminghamskoj školi. Slično tome, i Lada Čale Feldman u prilogu „Bijela knjiga: nepoćudna književnost u kulturnostudijskoj perspektivi” (str. 53-

Republike i druge uzorite priče 90-ih, osobito odjeljak „Filozofija u pretilo doba”, s daljnjom bibliografijom.

69) tretira notornu „Bijelu knjigu” kao takav dokument „partijske inverzije” onakve „kulturno-studijske paranoje” kakva je djelomice karakterizirala britanske kulturalne studije 70-ih prije zaokreta i udaljavanja od ideološko-kritičkog modela.

No, strukturalistička namjera iz uvodnog teksta urednice nije ni u ovim prilogima provedena dalje kroz tematiziranje, obrazlaganje ili analitičko razvijanje sâmog strukturalnog koncepta etnologije, antropologije ili kulturologije na uzetim iscječcima socijalizma i postsocijalizma. Premda se sâm projekt zbornika može još uvijek označiti kao znanstveno-teorijski *work in progress*, potreba za eksplikacijom teorijske namjere postaje utoliko urgentnijom što se iz redova aktera kulturalnih disciplina sve češće može čuti kako kulturna deskripcija svakodnevnog života zadovoljava potrebu društva za autorefleksivim mišljenjem i čini opsolentnim svaki analitički i kritički diskurs kakav premašuje medijski podnošljivu razinu apstrakcije, poput filozofskog.

Nasuprot izostanku teorijske razrade pojma strukture u etnografiji svakodnevice, velik dio ostalih priloga u ovom zborniku ipak neizravno potvrđuje tu opću ideju „strukture” ili matrice u predmetu, baveći se upravo deskripcijom, analizom i interpretacijom tipičnih, zadanih i „ritualnih” oblika ponašanja, pojedinačnih i kolektivnih, svjesnih i nesvjesnih. No, zbornik nipošto ne predstavlja provedbu programske teze nego je skup slično, iako ne istovjetno provedenih znanstvenih pristupa koji još čekaju na međusobnu konfrontaciju i artikulaciju. U samom zborniku oni se doimaju kao smjena pojedinačnih naracija koje iz različitih rakursa pričaju o istoj stvari (socijalističko društvo) s podjednakim pripovjedačkim entuzijazmom. Slijed štiva ima svakako i tu simpatičnu stranu da ne samo u esejistički pisanim partijama teksto-va, nego i kroz tvrdi diskurs deskripcije fenomena, evocira afekt osobne bliskosti s događajima i osobama ili da provocira složeni osjećaj nostalgije prema oduvijek-već-izgubljenom predmetu koji naknadno pokušavamo razumjeti.

Posebno isticanje zaslužuju prilozi o organiziranoj memoriji i sentimentalnosti, pravi mali historijati razvoja pojedinih fenomena poput „službenog sjećanja” i „biografskog diskursa” kroz gotovo cijelo razdoblje socijalizma. Tako u prilogu Renate Jambrešić Kirin „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture” (str. 149–177) ili u radu Maje Brkljačić „Svinjska glava. Priča o djetinjstvu” (str. 179–203) koja analizira različite

instance diskursa službene biografije; sličan tome je i već spomenuti prilog Ildiko Erdei.

Ovi radovi, osobito prvi i trećenavedeni, neizravno potvrđuju i programsku ambiciju zbornika da domaća etnografija socijalizma bude u stanju autonomno provesti deskripciju i evaluaciju socijalističkog društva te suprotstaviti svoje rezultate antropološkom pogledu izvana kakav često nameće simplicističku sliku socijalizma kao ideološki totalizirajućeg društva. Ona je i sama ideološki unificirajuća, nediskriminativna, a za one koji su ga proživjeli i preživjeli, nerijetko i tutorski ponižavajuća. U isti niz s ovim radovima pripada i ekstenzivna semio-politička analiza dugog procesa nastajanja jednoga poznatog reklamnog slogana i pretpostavki njegova djelovanja u posljednjem razdoblju socijalizma sve do danas (Ivo Žanić, „Podvučeno žutim. Raspad Jugoslavije i značenjsko-funkcionalne transformacije jedne krilatice, 1987-2004.“, str. 121-148). Premda je autor u najvećoj mjeri uronjen u distanciranu naraciju bez vrijednosne analize različitih konotacijâ toga najslavnijeg slogana „kriptoliberalizma“ kasnog socijalizma, dugom historijatu slogana nedostaje napetost koju bi mogao pružiti savez deskriptivne semiotike s nekom bliskom disciplinom, poput psihoanalize masovnog nesvjesnog.

No, dramatika aktualizacije predmeta kroz naraciju dovedena je u posljednjem prilogu zbornika „Jesi li jedna od nas? S proslave Titova 112. rođendana“, iz pera istraživačica Nevene Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl (str. 241-267), takoreći do paroksizma tako što uobičajeni mirni ton znanstvene dijegeze u prethodnim prilogima odjednom prekida upozoravajući na riskantnu poziciju samog istraživača u okolnostima koje – a riječ je o ponašanju lokalne policije u Kumrovcu ranih 90-ih – suspendiraju (ili prijete da suspendiraju) sam istraživački rad na terenu i uvode realnu poziciju istraživača u obzor istraživanog predmeta.

U takvom rasponu prilogâ i tekst Svetlane Slapšak pod naslovom, „Osveta slabih učenika: stilistika i raspad predratne disidencije u Srbiji“ (str. 71-94), nudi dragocjen primjerak prijenosa napetosti iz samog predmeta na tekst, pri čemu se, po mome mišljenju, također osjeća nedostatak dosluha s psihoanalitičkom semiologijom. Postupkom klasične retoričke analize govornih figura, književnih djela i publicistike, Slapšak analizira diskurs srpske (odnosno točnije: beogradske) disidencije 80-ih s izričitim ciljem da pruži materijal za „dokazivanje veze između diskursa i čina“ i za postavljanje pitanja o izravnoj odgovornosti jedne od nacionalnih inteligencija

bivše Jugoslavije za opću društvenu katastrofu. Kako ističe Slapšak, takva se analiza oslanja na postupak klasifikacije retoričkih figura uobičajen od antike do modernih, ali on je jedino sredstvo kojim sama humanistika raspolaže za utvrđivanje odgovornosti svojih aktera – dakle, humanističke inteligencije – u društvu. Takva namjera autorice da udari temelj za raskrinkavanje društvene elite u ulozi „voljnih kolaboratera” nije nipošto ostala izvanjska, premda, po mome sudu, ne razvija u dovoljnoj mjeri latentni konflikt. To nije toliko „unutrašnja povezanost različitih diskursa (književnosti, medija, politike) na razini stilistike, upotrebe figura i imanentne mikro-poetike”, koliko prevrat u samom tome predmetu za koji mi se čini da izmiče analizi: to je politička laž humanističke elite kroz govor emancipacije.

Naime, kao što i sama autorica uvjerljivo podsjeća, srpska disidentska inteligencija se na sudskim procesima 80-ih za tzv. „verbalni delikt” branila tezom o arbitrarnosti veze između pisca i sadržaja inkriminiranih književnih djela, tj. poricala svoju osobnu vezu s vlastitim djelima kao nužnu i razlog političke odgovornosti. Posežući za uobičajenim postupkom retoričke analize, autorica kao da na razini mikro-poetike previđa razinu makro-politike, gdje se uspostavlja veza između strukturnog pojma arbitrarnosti, političkog načela slobode umjetničkog djelovanja i juridičke prakse u kojoj se ta dva načela, arbitrarnost i sloboda, javljaju kao nedokazivost svake interpretacije koja bi autora inkriminirala pred državom. No, s napredovanjem i konačnom pobjedom nacionalističkih projekata u politici i kulturi krajem 80-ih došlo je i „veselo” priznanje da je ta mučna borba političke disidencije za demokratsko pravo govora u nedemokratskom, autoritarnom društvu istovremeno skrivala figuru u džepu u pogledu samog principa arbitrarnosti.

Naime, sama ta bivša disidencija socijalizma predstavila je navodnu „neuhvatljivost” veze između retorike diskursa i političke prakse toga istog diskursa u novim, nacionalističkim uvjetima politike kao nacionalni program i anticipaciju nacionalnih pokreta, što zapravo znači – kao nužnost i kao sâmu supstanciju svoga političkog djelovanja kroz (navodnu) retoriku. Iako nisu bili članovi partije, govorili su kao partijski konvertiti, u stilu: „Oduvijek smo se borili samo za nacionalnu stvar, a ne za apstraktni univerzalizam”. Drugim riječima, arbitrarnost veze između riječi i stvari, kao i između osobe pisca i njegova djela, postala je svojom suprotnošću – samo drugim imenom za alegoriju, tj. za šifriranu jednoznačnost. Ta konverzija

disidenta socijalizma u klerika nacionalizma nije doživljena kao nov slučaj „izdaje intelektualaca” jer je sâm nacionalni pisac naknadno shvaćen i postavljen kao alegorijska anticipacija nacionalne stvari, kao njezin ponovno rođeni medij, a ne kao kritički intelektualac na položaju „nestajućeg posrednika”.⁰⁷

No, tim unutrašnjim prevratom izazvana je daleko veća šteta od moralne korupcije nekolicine pisaca. Iznova je izručen lošoj arbitrarnosti sâm princip „arbitrarnosti” veze između izraza i sadržaja, označitelja i označenog, između pisca i djela, između osobe i iskaza. Drugim riječima, jedna te ista „veza” između riječi i stvari prevedena je iz društveno-kritičkog registra u apologetski, bez značajnijeg, ako ikakvog, društvenog otpora, a načelo diferencijalnosti označitelja preneseno u supstancijalnost i fatalizam iz samog označenog.⁰⁸ Ono što je u jednom režimu djelovalo emancipatorski, bilo je ujedno čin prevare inteligencije za koji društvo nije imalo detektor budući da se emancipacijski potencijal djelovanja crpi iz principa arbitrarnosti, i budući da disidencija socijalizma po samoj svojoj naddruštvenoj i nadpolitičkoj poziciji održava politički model u kojemu kulturna forma ili parapolitička pozicija iskazivanja daje vrijednost sadržaju, a ne obrnuto.

Ako je ovakvo viđenje konzistentno s navedenim prilogom, onda se time ne postavlja samo iznova staro pitanje političkog i društvenog cinizma inteligencije u epohama raznih duhovnih preporoda nacije, nego i niz pitanja o samom društvu, o tome kako i kada saznajemo za tu prevaru, kako je dokazujemo i kako je procesuiramo. Da li se izdaja principa arbitrarnosti veze između označitelja i označenog, dakle principa koji na temelju same strukture iskazivanja izbavlja iskazivača od procesuiranja njegovih iskaza, može procesuirati? Je li zločin inteligencije za huškanje i ratnu mobilizaciju dokaziv onoliko koliko je evidentan ili je uvijek već ekskulpiran od odgovornosti upravo tom arbitrarnošću? Ili se radi o perverziji strukturalnog na-

07 Eksplanatorni domet ove figure, koju je afirmirao S. Žižek (1993) u uvodu svoje značajne knjige *Tarrying with the Negative. Kant, Hegel and the Critique of Ideology*, analizirao sam na slučaju Vlade Gotovca i masovnog prosvjeda za Radio 101, u: Mikulić (1997/2015), „Missing the Sublime”. Za grupaciju *praxis* v. moju diskusiju u Mikulić (2015), „Politicum *praxisa*”.

08 U tom smislu knjiga Dubravke Ugrešić (1995/1996), *Kultura laži* vrijedi kao najraniji i možda jedini primjerak optužujućeg svjedočanstva što ga proizvodi sama humanistika, o toj vezi odgovornosti između humanističkih disciplina i njihovih aktera. K tome, ona je suvremeno, a ne naknadno svjedočanstvo.

čela arbitarnosti u moralnu proizvoljnost svakog načelâ? Je li zločin humanističke inteligencije svodiv na ono što je rečeno i kako je rečeno ili prije na odluku o djelovanju riječju? Nije li djelovanje riječju jednako obavezujuće za onoga tko djeluje kao što je i djelovanje po riječi zakona obavezujuće za onoga tko „samo djeluje po zakonu” i kad čini zločin? Leži li individualni udio uvijek u načinu na koji preuzimamo opći zakon, a ne u samom slovu zakona? Ako arbitarnost vlada između slova i označene stvari, između riječi i prakse, čini se da nužnost obitava u vezi između akta iskazivanja i subjekta iskazivanja, između riječi i govornika, a ne u vezi između iskazivanja i stvari koje se govornik može proizvoljno odricati ili je svojatati, ovisno o režimima moći i ideološkim okolinama.

No, da bi se intelektualcu reklo: ‚Premda si samo čovjek koji je pogriješio oko istine stvari, istina je da si griješio kao građanin, i to je zapravo jedina i dovoljna istina o tvojoj odgovornosti’ – za to je potrebna javnost u kojoj intelektualci nisu klerici. Posttranzicijsko civilno društvo u tome se pogledu počinje razlikovati od predtranzicijskoga socijalističkog, no pitanje je koliko politička uloga inteligencije postaje vidljivim motivom u „etnografiji socijalizma” kakva djeluje u uvjetima smrti i posljednjih od tih „nestajućih posrednika”.

Prilog Svetlane Slapšak svakako održava taj nesvakidašnji moment socijalističke svakodnevice da ne potone u zaborav. Kao što, s druge strane, i Lada Čale Feldman u svome prilogu pokazuje kako se arbitarnost veze između materijalnog izraza i virtualnog iskaza raspada u činjenici faktičkog nepostojanja najfamoznijeg dokumenta kulturne politike kasnog socijalizma, tzv. „Bijele knjige”. Ona se pokazuje kao čist slučaj plutajućeg označitelja čija je stvarnost samo vjerovanje u moć označenog, samoinducirano ropstvo ili čist teror.

Neovisno o pojedinačnim pitanjima interpretacija u zborniku, širok tematski raspon njegovih priloga – od disciplinarno-teorijskih promišljanja preko analize kulturnih institucija socijalizma i „diskursa režima” do deskripcije i analize pojedinih osoba i događaja, kao i vrlo detaljan postupak te bogata referentna literatura – posvjedočuju kako je programska ambicija zbornika da sadržajno i metodološki otvori novo polje „etnografije socijalizma”, ujedno i u kontinuitetu i diskontinuitetu s domaćim znanstvenim nasljeđem etnologije, antropologije i književnih studija, promišljeno postavljena, dovoljno široko zahvaćena i interpretativno izazovna. U tome smislu, od svih srodnih ili djelomice podudarnih projekata, koji su se nastavili pojavljivati u području stručne i znanstvene produkcije u

drugoj fazi postsocijalističke tranzicije nakon 2000. godine⁰⁹, za ovaj projekt se može reći da je po perspektivama i pitanjima koja otvara metodološki i sadržajno najsloženiji a po pojedinačnim analizama i ponuđenim interpretacijama najizazovniji do sada. ¶

09 Za diskusiju o drugim recentnijim priložima etnografiji socijalizma s obzirom na društveno, političko i kulturno mjesto i vrijednost kritičke filozofije *praxis* v. moju diskusiju u Mikulić (2009), dio 1; također u Mikulić (2014), dio 02.1 „Kao Staljin bez brkova: lijeva kritika socijalizma i kulturalistički retuš”.